

19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü

The Armenians in the 19th Turco-Russian Wars

Burcu Özdemir¹

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında ilk mücadeleler 16. yüzyılda başlamış ise de 18. yüzyılın başlarında kritik bir seviyeye ulaşmıştır. Bilhassa 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu açısından oldukça zor geçmiş, önceki yüzyıllarda başlayan toprak kayıpları, bu dönemde artarak devam etmiştir. 19.yüzyılda yaşanan toprak kayıplarında en önemli faktör, tüm dünyada gittikçe güçlenen milliyetçilik akımı olmuş ve Osmanlı yönetimi; Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar vasıtasıyla kendini güçlendirmeye çalıştığı yıllarda Rusya ile yapılan savaşlar, tüm ağırlığıyla devletin üzerine çökmüştür. Nitekim bu yüzyılda en büyük mücadele; 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 savaşları ile, Ruslara karşı verilmiştir.

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirdiği tüm bu savaşlarda Ermenilerden müttefik olarak istifade etme yoluna gitmiştir. Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusların yanında yer almalarının nedenlerinden biri, dini bağlardı. Ermeniler, Rusları kendilerini Müslüman bir devletin hakimiyetinden kurtaracak olan bir kurtarıcı olarak gördüler. Bir diğer neden ise, Ermenilerin, "Büyük Ermeni Devleti" hayaliydi. Onlar, bu hayali Ruslar yardımıyla gerçekleştirebileceklerine inanmıştı. Ermeniler, bu gerekçelerle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yaşanan savaşlarda Rusların yanında savaşmış; doğrudan savaşlarda asker olarak yer almak veyahut Osmanlı topraklarında Ruslar için ajanlık yapmak suretiyle Rus kuvvetlerine hizmet etmiştir. Bu çalışma, 19.yüzyıl boyunca Osmanlı ve Rusya İmparatorluğu arasında yaşanan savaşları, bunların hangi sebeplerle meydana geldiklerini ve son olarak, Ermenilerin Osmanlı ve Rusya arasında yaşanan bu savaşlarda nasıl bir rol üstlendiklerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk-Rus savaşları, 19. Yüzyıl, Ermeniler

ABSTRACT

A series of wars between Russia and the Ottoman Empire began in the sixteenth century but reached enormous levels in the early eighteenth century. Especially the 19th century was politically difficult for the Ottoman Empire. Its territory losses that began in previous centuries, continued to increase in this period as well. The most important factor in the territory losses experienced in the nineteenth century was the growing trend of nationalism throughout the world, and the Empire recognized the independence of Romania, Serbia, Montenegro and Greece. During the years when the Ottoman Empire tried to strengthen

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Burcu Özdemir (Araş. Gör. Dr.),
Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa, Türkiye.
E-posta: ozdemirburcu85@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1352-018X

Başvuru/Submitted: 06.01.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.02.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.02.2020

Kabul/Accepted: 20.02.2020

Online Yayın/Published Online: 30.03.2020

Atıf/Citation: Özdemir, Burcu. "19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü.", *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 9, 1 (2020): 1-12.
<https://doi.org/10.26650/jes.2020.001>

itself through reforms, the wars with Russia weighed heavily on the state. The greatest struggle in this century was fought against the Russians -with the wars of 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 and 1877-1878. In these wars against the Ottoman Empire, Russia benefited from the Armenians as allies. One reason the Armenians fought alongside the Russians against the Ottoman Empire was religion. The Armenians saw the Russians as a saviour who would liberate them from the domination of a Muslim state. Another reason was the Armenian dream of a Great Armenian State. They believed that they could achieve this dream with the help of the Russians. Therefore, the Armenians fought alongside the Russians in the wars between the Ottoman Empire and Russia during the nineteenth century, where they served the Russian forces by taking part in the wars as soldiers or agents for the Russians in the Ottoman Empire. In this study, the wars between the Ottoman and Russian Empires in the nineteenth century, the reasons for the wars and finally the role of the Armenians in the Ottoman-Russian wars of the 19th century will be discussed.

Keywords: Turkish-Russian Wars, 19. Century, Armenians

EXTENDED ABSTRACT

A series of wars between Russia and the Ottoman Empire began in the sixteenth century but reached enormous levels in the early eighteenth century. Especially the 19th century was politically difficult for the Ottoman Empire. Its territory losses that began in previous centuries, continued to increase in this period as well. The most important factor in the territory losses experienced in the nineteenth century was the growing trend of nationalism throughout the world, and Empire recognized the independence of Romania, Serbia, Montenegro and Greece.

In order to find a solution to these problems, the Ottoman administration was undergoing a serious reform process. Mahmud II, who ascended the throne in 1808, raised the Janissary odjak and built a modern army; in addition, he introduced innovations in the field of education and clothing. The Reform process continued with the 1839 Tanzimat and 1856 Islahat edicts. The Edict of Islahat, promulgated in 1856, eliminated the disparity between Muslims and non-Muslims. The aim of these reforms was to reduce the pressure of the European powers using non-Muslims. During the years when the Ottoman Empire tried to strengthen itself through reforms, the wars with Russia weighed heavily on the state. The greatest struggle in this century was fought against the Russians -with the wars of 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 and 1877-1878. Russia benefited from the weakness of the Ottoman Empire, and increased its activities, especially in cities in the east of the country. Armenians were the most important ally of Russia in these regions.

The Russians benefited from the Armenians as a military force in the wars, and this was not a new situation. In earlier years, the Russians benefited from the Armenians as a military force. Armenians served as spies, and even provided armed units of soldiers to the Russians. For example, in the time of Peter I, the Russians benefited from the Armenians as a military force. After the end of the war with the Swedes in the Baltic Sea, Peter I headed to the Caucasus and used the advantage of being the “master of the Christians”. Thus, he started a struggle in the South Caucasus with the participation of the Armenians and Georgians. Peter's goal was to capture the western and southern coasts of the Caspian Sea, and for this, Peter I benefited

from the Armenians and the Georgian King. The Armenians were also active in the Russo-Persian and Turkic-Russian wars of the eighteenth and nineteenth centuries. In 1788, volunteer troops were formed from Armenians to participate in the Russo-Turkish War of 1787-1791 in Nakhchivan. In this battle, there were volunteers in Abramov's troops and there were also other Armenian soldiers serving in different units of the Russian army: Hastatov, Maneyev, Lalayev, Sumbatov, Hodjamalov, Uluhanov, Ayvazov, Vaganov, Mkrtichev, Lazarev, Vasily, Argutinsky-Dolgorukov, etc. In addition, the Armenian state established by the Russians in the Caucasus served the aim of dividing the Turkish world and creating an allied state in the regions where the Turks lived. The Russians also benefited from the Armenians in their wars with Iran.

There were various reasons why the Armenians sided with the Russians against the Ottoman Empire. One reason the Armenians fought alongside the Russians against the Ottoman Empire was religion. The Armenians saw the Russians as a saviour who would liberate them from the domination of a Muslim state. Another reason was the Armenian dream of a Great Armenian State. They believed that they could achieve this dream with the help of the Russians.

As a result, the 19th century was a very complicated and troubled period for Turkish and Armenian relations. The main problem in bilateral relations during this period was the dream of the Armenians to establish the Great Armenian State, and the Armenian's desires to seize cities in the east of the Ottoman Empire.

In this study, the wars between the Ottoman and Russian Empire in the nineteenth century, the reasons for the wars and finally the role of Armenians in the Ottoman-Russian wars of the 19th century will be discussed.

19. Yüzyılda Türk-Rus İlişkileri

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun içeride ve dışarıda çok ciddi problemlerle karşı karşıya kaldığı bir dönemdi. Osmanlı yönetimi, bu problemlere bir çözüm bulmak amacıyla ciddi bir reform sürecine girmişti. 1808'de tahta çıkan II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak modern bir ordu kurmaya çabaladı; bunun yanı sıra eğitim, kıyafet vb. alanlarda birtakım yenilikler getirdi. Reform süreci, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile devam etti. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile Müslümanlar ile gayr-ı Müslimler arasındaki her türlü eşitsizlik; cizyenin kaldırılması, gayr-ı Müslimlere memur olma hakkının verilmesi ve askerlik yükümlülüğünün getirilmesi ile ortadan kaldırıldı. Bu reformların amacı, Avrupalı güçlerin gayr-ı Müslimleri kullanarak yaptıkları baskıları azaltmaktı.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar vasıtasıyla kendini güçlendirmeye çabaladığı bu yıllarda Rusya ile yapılan savaşlar, tüm ağırlığıyla devletin üzerine çökmüş durumdaydı. 1806-1812 yıllarında yaşanan savaş bunlardan biriydi. Savaş, III. Selim'in Rusya'yla daha önce yapmış olduğu anlaşmaya uymayarak, Boğdan'da Aleksandr Muruzi ve Eflak'ta Konstantin İpsilanti'yi henüz görev süreleri dolmamışken görevden alması üzerine patlak vermiş ve imzalanan Bükreş anlaşmasıyla Gürcistan'ın batısı ile Besarabya Ruslara bırakılmıştı.²

Bir diğer savaş, 1827 yılında Navarin'deki Türk ve Mısır donanmasının Ruslar tarafından yakılmasını takiben meydana geldi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu böyle bir savaşa hazır değildi. 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanması yakılmış, Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve Asakir-i Mansure daha yeni kurulmuştu.³ 1828'de başlayan Rus saldırıları sonucunda Rumeli'de İsakçı, Tulçı, Maçin, İbrail ve Hırsova kaleleri kaybedilirken; Anadolu'da Ahıska, Kars, Anapa ve Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmişti.⁴ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, 14 Eylül 1829 günü Edirne'de yapılan anlaşma ile sona erdi. Anlaşmaya göre Ruslar, batıda ele geçirdikleri tüm yerleri boşaltacak; doğuda ise Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek dışında diğer işgal edilen yerlerden çekileceklerdi.⁵

19. yüzyıl Türk-Rus ilişkileri açısından bir başka önemli olay, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve sonrasında yaşanan gelişmelerdi. İsyan üzerine Padişah II. Mahmut, Çar I. Nikolay'dan yardım talep etti. Bunun üzerine, 12.000 kişilik Rus kuvveti Osmanlı İmparatorluğu'na yardım için gönderildi. Ancak Rus kuvvetlerinin Boğaziçi'ne kadar ilerlemesi üzerine, İstanbul'un Ruslar tarafından ele geçirilmesinden endişe eden İngiltere ve Fransa, Mısır valisine baskı yaparak onu Osmanlı İmparatorluğu'yla anlaşmaya zorladı. Anlaşmada

1 Mert Özcan, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9935> [Erişim Tarihi: 19.08.2019]

2 Nikolay Babilunga, "Russko-Turetskaya Voyna 1806-1812 gg.: Osvobojeniye Bessarabii ot Osmanskogo İga", *Rusii* 1/27, (2012), s.63.

3 Adem Kara, "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (2005), s.121.

4 *Agm.*, s.122.

5 Uğur Akbulut, "Rusların 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'yu İşgali ve Bunun İngiltere'nin Hindistan Yolu Politikasına Etkisi", *Yeni Türkiye*, 73, (2015), s.710.

yer alan gizli maddeyle, bir harp durumunda Çanakkale Boğazı'nın Rusya dışındaki diğer devletlere kapatılacağı sözü verildi.⁶

1853-1856 yıllarında meydana gelen Kırım harbi, 19. yüzyılın bir diğer önemli gelişmesiydi. Savaş, 1853'te Rusya'nın Karadeniz donanmasının ani bir baskınla Sinop limanındaki Türk donanmasını imha etmesi üzerine meydana geldi. Bu olay üzerine, İngiliz ve Fransız gemileri Karadeniz'e çıktı. Savaş, Rus tarafının yenilgisiyle sonuçlandı.⁷

19. yüzyıl Türk-Rus ilişkilerinde bir diğer dönüm noktası, 1877-1878 savaşı oldu. Savaşın en önemli sebebi, Çarlık Rusya'sının Slav topluluklar arasında uyguladığı Panislawizm politikasıydı. 93 Harbi olarak da bilinen bu mücadele, Karadağ ve Sırbistan'ın 2 Temmuz 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etmesiyle başladı. Osmanlı yönetimi, Sırbistan'la, harpten önceki durumunun muhafaza edilmesi şartıyla uzlaşmaya vardırıysa da Karadağ ile herhangi bir anlaşmaya varılamadı. Karadağ temsilcileri, İstanbul'u terk etti ve Ruslardan yardım talebinde bulundular. 93 Harbi, Rusya'nın, Osmanlı'daki Hıristiyan halkların haklarını muhafaza iddiasıyla harekete geçtiği 24 Nisan 1877 tarihinde başladı.⁸ Savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ile sonuçlandı. Savaşın geniş bir alanda sürdürülmesi, kumandanlar arasındaki irtibatın zayıf olması, Osmanlı ordusunun malzeme ve mühimmat eksikliği gibi hususlar bu yenilginin sebepleri arasındaydı.⁹

19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu açısından pek çok açıdan olduğu gibi, Türk ve Ermeni ilişkileri açısından da oldukça karmaşık ve sıkıntılı bir dönemdi. Bu dönemde ikili ilişkilerdeki temel sorun, Ermenilerin «Batı Ermenistan» olarak tanımladıkları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda bulunan toprakları (Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput ve Sivas) ele geçirme planları idi. Ermeniler tarafından bu amaçla, çok sayıda siyasi parti ve dernek kuruldu.

İlk dernek, 1860 yılında ve kurulan Kilikya'yı yüceltme amacını taşıyan Hayırsever Cemiyeti idi. Bunun ardından, Ermeniler çok sayıda dernek daha teşkil ettiler. Bunlar sırasıyla; İstanbul'da kurulan Fedakarlar Cemiyeti (1866), Okul Sevenler Cemiyeti (1870), Araratlı Cemiyeti (1876), Doğu ve Kilikya cemiyetleri (1879), Silahlılar Cemiyeti (1880), Kadınlar Cemiyeti (1880), Anavatan Savunucuları Cemiyeti (1881), Van'da kurulan Kurtuluş İçin Birlik Cemiyeti (1881) ve Kara Haç Cemiyeti" (1882) idi.¹⁰ 1885 yılında ilk Ermeni milliyetçi partisi «Armenakan» (Ermeni) kuruldu. Parti, Mekertitch Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da teşkil edildi.¹¹ Armenakan Partisi'nin programında eğitilmiş militanlardan oluşan birliklerinin kurulması ve

6 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.326.

7 *Age*, s.329.

8 Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, 13, (2004), s.11.

9 Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi" <https://islamansiklopedisi.org.tr/doksanuc-harbi> [Erişim Tarihi: 10.08.2019]

10 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnak'sütün (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, (2008), s.309.

11 Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41, (2012), s.150.

silahlandırılması; Avrupa güçlerinin Ermeni-Türk ilişkilerinin gelişimine müdahale etmesi için çağrı yapılması; Türk topraklarında Ermeni devletinin kurulması gibi hususlar yer alıyordu.

Vladimirovna, Ermeni halkının büyük kısmını saflarına çekemeyen Armenakan Partisi'nin yeterli toplumsal desteği kazanamadığını ve zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda «Hınçak» ve «Taşnaksutyun» (Ermeni Devrimci Birliği) partilerinin ortaya çıkmasıyla etkisinin hızla azaldığını ifade etmiştir.¹²

Hınçak Partisi, Batı Avrupa'ya üniversite eğitimi için gitmiş olan Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından 1887'de Cenevre'de kurulmuştur. Partinin temel amacı, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin bağımsız olmasını sağlamak ve ikinci olarak, Rus ve İran Ermenilerini de içine alan bağımsız bir Ermenistan kurmaktır.¹³ Bu dönemde Ermeniler üzerinde büyük etkiye sahip bir diğer parti ise, Taşnaksutyun Partisi idi ve 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştu. Partinin hedefleri, Batılı güçlerin ve Rusya'nın yardımıyla -ve gerekirse silahlı çatışmalar yoluyla- Ermenilerin Batı Ermenistan olarak tanımladıkları bölgenin Osmanlı'dan bağımsız olmasıydı. Partinin programında ayrıca, milliyetlerin eşitliği, evrensel zorunlu eğitim, gelir vergisinin kaldırılması, evrensel oy hakkının gerekliliği vb. ilkeler de yer almaktaydı.¹⁴

Ermenilerin, Büyük Ermeni Devleti kurma hedeflerinde izledikleri bir diğer metot ise, çalışmalarının konusunu oluşturan, gönüllü silahlı birlikler teşkil ederek Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusların yanında savaşmaktır. Bu durum, elbette 19. yüzyıla özgü değildi. Ruslar, daha önce de pek çok kez, savaşlarda Ermeni halkından asker olarak yararlanma yoluna gitmiştir. Ermeniler, yüzyıllar boyunca Rus ordusunun aktif bir parçasını teşkil etmiştir. Örneğin, henüz Çar I. Petro zamanında Ruslar, Ermenilerden bir askeri güç olarak istifade etmiştir. Çar I. Petro, İşveçlilerle yaşanan Baltık Denizi'ndeki savaş sona erdikten sonra Kafkasya'ya yönelmiş ve bu amaçla, "Hristiyanların Efendisi" olma pozisyonundan istifade etme yoluna gitmiştir. Böylece Güney Kafkasya'da Ermenilerin ve Gürcülerin katılımıyla bir mücadele başlatmıştır.¹⁵ Petro'nun amacı, Gürcü kralının ve bölgede yaşayan Ermenilerin yardımlarıyla, Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarını ele geçirmektir.¹⁶

Ermeniler, 18. ve 19. yüzyıllardaki Rus-İran ve Türk-Rus savaşlarında da aktif rol almıştır. 1788'de Nahçıvan'da 1787-1791 Rus-Türk savaşına katılmak üzere Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturulmuştur. Bu savaşta Abramov'un birliklerindeki gönüllülerin yanı sıra Rus ordusunun farklı birimlerinde hizmet veren başka Ermeni askerler de vardı: Hastatov, Maneyev, Lalayev, Sumbatov, Hocamalov, Uluhanov, Ayvazov, Vaganov, Mkrtiçev, Lazarev, Vasily, Argutinsky-Dolgorukov bunlardan bazılarıydı. Hersisyan'a göre Ermenilerin bu savaşta yer

12 Oserskaya Emma Vladimirovna, "Rol' Armyanskikh Politiceskih Partiy v Evolyutsii Natsional'no-Osvoboditel'nogo Dvijeniya Arman v Osmanskoy İmperii (1878g.-naçalo XX. v.)", *İstoriçeskaya i Sotsial'no-Obrazovatel'naya Misl'*, 5(10), 2011, s.31.

13 Doğan, *agm*, 312-314.

14 Vladimirovna, *agm*, s.31.

15 Vagram Tokmadjyan, "Russko-Turetskiye Voyni i Armyane" https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]

16 Özşavlı, *agm*, s.145.

almaları bir tesadüf değildi. Yazara göre bu durum, Ermeni halkının genel siyasi ruh hali ile bağlantılıydı ve bütün bunlar esasen, Osmanlı Sultan'ının egemenliğine karşı, o zamanki Ermeni Kurtuluş Hareketi'nin bir tezahürü idi.¹⁷

Rusya, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanan savaşlarda da Ermeni halkından müttefik olarak istifade etmiştir. Bu savaşlardan ilki, 1806-1812 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşı idi. Birçok cephede birden yürütülen bu savaşta, Rusların Kafkasya cephesindeki ana müttefikleri Hıristiyan Ermeniler olmuştur. Savaşta Ermeniler, Rusları hem gıda yönünden hem de askeri operasyonlarda bizzat yer almak suretiyle desteklemiştir. Ermeni tarihçi ve yazar Leo bu konuda şöyle yazmaktadır: "Uzun yıllardır acı çeken, köleliğe ve yıkıma maruz kalmış emekçi insanlar içgüdüsel olarak, kendiliğinden bir coşku içerisinde Rus askeri seferinde bir kurtuluş umudu arıyordu ve Rus askerini bir kurtarıcı olarak karşılıyordu."¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nu adeta yıkımın eşiğine getiren 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Ermeniler, Rusların yanında savaşmıştır. Toksoy, daha savaş başlamadan önce Rusların Ermenilere, kendilerine yardım etmeleri şartıyla çeşitli imtiyazlar ve ayrıca özerklik vaat ettiğini ve Rus ordularının Ermenilerin de yardımıyla Kars'ı ele geçirerek Erzurum'a kadar ilerlediklerini ifade etmiştir.¹⁹ Bu savaşta Rus birlikleri kısa sürede Ahılkelek, Ahıska, Ardahan, Doğubayazıt, Alaşkert, Erzurum, Hınıs, Muş ve diğer yerleşim yerlerini işgal etmiştir. Ancak, savaşın sona ermesinden sonra, Ahılkelek, Ahıska ve Poti hariç, kalan bölgeler -Kars, Ardahan, Erzurum, Muş, Doğubayazıt Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmiştir.²⁰ Rusya, savaş sırasında kendi saflarında yer almış olan Ermenilerin Osmanlı yönetimi tarafından cezalandırılmalarını önlemek amacıyla, Edirne Antlaşması'na 13. maddeyi ilave etmiştir. Bu maddede hem Rus hem de Osmanlı tarafı, bizzat savaşa katılan veyahut sadece tavır ve hareketleriyle diğer tarafı desteklemiş olan tebaalarını tamamen af ettiklerini beyan etmişlerdir. Maddede ayrıca bu grupların istedikleri yere göç edebilmeleri için de 18 ay müddet tanınmıştır.²¹ Halbuki Tokmadjyan, savaşın sona ermesinden sonra Rusların çekilmesiyle, bu topraklarda yaşayan Ermenilerin zulme maruz kaldıklarını ifade etmiş ve eklemiştir: "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan başlayarak Ermenilerin Rus birliklerine maddi yardım, konaklama, istihbarat konularında yardım sağlamak ve Rus birliklerinin bir parçası olarak gönüllü birlikler oluşturmaktan memnun değillerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve her savaştan sonra «düşmana destek veren Ermeniler» hadisesinin kendilerine hatırlatıldığı Ermeni halkı için

17 M.G.Hersisyan, "Armyanskiye Volonteri v Russko-Turetskoy Vayne 1787-1791 Godov", *İstoriko-Filologičeskiy Jurnal* (Պատմա-փոխադիմական հանդես), 3, 1979, s.106-108.

18 Vagram Tokmadjyan, "Russko-Turetskiye Voyni i Armyane" https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]

19 Ahmet Toksoy, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası ve Ermeniler", <https://ekoavrasya.net/duyuru.asp?did=136&Lang=TR> [Erişim Tarihi: 20.08.2019]

20 Vagram Tokmadjyan, "Russko-Turetskiye Voyni i Armyane" https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]

21 İbrahim Aykun, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahalle be Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SUBAD)*, 14/1, (2019), s.411.

bu durum, sürekli bir akıbet haline gelemeydi.”²² Tokmajyan’ın verdiği bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığı ortadadır. Nitekim Ermeniler, daha sonraki savaşlarda da Rus ordusunu aktif bir şekilde desteklemeye devam edecektir.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması’na eklenen 13. madde çerçevesinde çok sayıda Ermeni Rusya’ya göç ettirilmiştir. Ruslar tarafından Rusya’ya göç ettirilen Ermeni nüfus; Revan, Ahıska ve Ahılkelek ve Tiflis’e yerleştirilmiştir.²³ Bu şehirler, kuşkusuz tesadüfen seçilmemiştir. Bahsi geçen şehirler, Türk sınırına yakın ve stratejik konuma sahip şehirlerdir. Taşçıoğlu’nun da ifade ettiği gibi, Rusya, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’na karşı gayr-ı Müslim grupları desteklemiş ve «Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir bariyer» olarak düşünmüştür. Rusya bu amaçla, Ermenileri imparatorluğun doğusunda bir araya getirmek için çabalamıştır.²⁴ Nitekim Rus Çarı I. Nikolay, 1826-1828 yıllarında İran’la yaptığı savaşı kazandıktan sonra 1828’de imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını ele geçirmiş; bu iki hanlığı birleştirerek Ermeni Vilayetini kurmuştur.²⁵ Bu kararın ardından bölgeye olan Ermeni göçü daha da hızlanmıştır. Özetle, 1828-1829’da yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Ermeni nüfusu göç ettirme siyaseti, Kafkasya’da kurulmak istenen Ermeni Devleti planlarının bir parçasıydı.

Aslında Ermeni Devleti’nin kurulması çalışmaları, daha 1805’te Karabağ bölgesinin Çarlık Rusya’sı hakimiyetine girmesinden sonra başlamıştır. Bilindiği gibi, Rusya 1804–1805 yıllarında Bakü, Nahçıvan, Karabağ ve Revan Hanlıklarını ele geçirmiştir.²⁶ Çarlık hükümeti, başta Ermeniler olmak üzere, Müslüman olmayan grupları, Karabağ da dahil Kafkasya’nın çeşitli bölgelerine göç ettirmeye başlamıştır. Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği gibi, göç siyaseti, esas olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra imzalanan Edirne Antlaşması’nın 13. maddesindeki hükmüne dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

Rusya’nın 1828’de İran’la yaptığı Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladığı Edirne antlaşmalarından sonra, Güney Kafkasya’ya -bilhassa Erivan, Nahçıvan, Karabağ bölgelerine- Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu vilayetlerinden ve İran’ın kuzeyinden göç ettirilen Ermeniler yerleştirilmiştir. 1828 yılında İran’dan 8.249 Ermeni ailesi göç ettirilirken, Osmanlı’dan da yaklaşık 90.000 Ermeni Güney Kafkasya’ya göç ettirilmiştir.²⁷ Göç ettirilen Ermenilerden bir kısmı, Rusya tarafından Müslüman Türklerin boşalttığı köylere yerleştirilmiş ve bu şekilde, savaştan sonra Müslüman Türklerin köylerine geri dönmesi engellenmiştir.²⁸

22 Vagram Tokmajyan, “Russko-Turetskiye Voynı i Armyane” https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]

23 *Ağm*, s.413.

24 Ömer Lütfi Taşçıoğlu, “Rusya’nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları”, <https://millidusunce.com/misak/rusyanin-osmanli-donemindeki-ermeni-politikalari/> [Erişim Tarihi: 05.08.2019]

25 Mert Özcan, “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9935> [Erişim Tarihi: 19.08.2019]

26 Ahmet Toksoy, “XIX. Yüzyılda Rusya’nın Kafkas Politikası ve Ermeniler”, <https://ekoavratsya.net/duyuru.aspx?did=136&Lang=TR> [Erişim Tarihi: 20.08.2019]

27 Hayri Çapraz, “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, *Belgi*, 3, (2012), s.236.

28 Ömer Lütfi Taşçıoğlu, “Rusya’nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları”, <https://millidusunce.com/misak/rusyanin-osmanli-donemindeki-ermeni-politikalari/> [Erişim Tarihi: 05.08.2019]

Ruslar, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda da Ermenilerden istifade etmiştir. Osmanlı yönetimi, savaş esnasında geçmişte yaşanan sıkıntıların bir benzerinin daha yaşanmaması amacıyla, Ermenilere yönelik bir genelge yayınlamıştır. Genelgede, Doğu bölgelerinde Rusların tabiiyetindeki bütün Ermenilerin ülkeyi derhâl terk etmeleri istenmiştir. Bu genelge üzerine, Erzurum'daki Rus uyruklu Ermeniler, Fransız konsolosuna sığınmış ve Rusya'ya dönmek istemediklerini ve yeniden Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini ifade etmiştir. Osmanlı yönetimi, Osmanlı uyruğuna geçmek isteyenlerin, güvenilir iki reyanın kefaleti ve bir daha Rus tabiiyetine geçmeyeceklerine dair yemin ettirilmeleri şartıyla, Ermenilerin bu isteklerine razı olmuştur. Ancak bu grubun dışında kalanların, ülkeyi terk etmelerini istemiştir.²⁹

Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rusya'daki Ermeni gönüllülerden oluşan birlikler, Osmanlı'ya karşı Rus ordusunun yanında savaşmıştır. Rus ordusuna hizmet edenler arasında Bebutov, Loris-Melikov gibi Ermeni subaylar da bulunmaktaydı. Özşavlı, Rus kuvvetlerinin Kars şehri ve çevresini işgal etmesinden sonra Ruslarla Ermeniler arasındaki münasebetlerin iyice arttığını; savaş başlar başlamaz çok sayıda Ermeni'nin Rus tarafına geçtiğini ve Ruslar için casusluk gibi pek çok hizmette bulunduğunu ifade etmiştir.³⁰ Bununla birlikte, Çetintaş, Ermenilerin Kırım Savaşı süresince Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldıklarını, sadece 1854 Mart'ında Kars'ta Rusya'ya casusluk yaptıkları anlaşılan birkaç Ermeni ajanın tutuklanması gibi hadiselerin meydana geldiğini ifade etmiştir. Çetintaş'a göre, bu gibi hadiseler münferitti ve Ermenilerin Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çoğunlukla sadık kalmalarının nedeni, İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almış olmalarıydı.³¹

Ruslar, daha önce pek çok kez yaptığı gibi, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Osmanlı'ya karşı Ermenilerden istifade etme yoluna gitmiştir. Ancak bu savaş, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasının ve uluslararası boyut kazanmasının asıl sebebi olarak görüldüğünden konumuz açısından ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim Çetintaş, Ermenilerin bu savaşın hemen öncesindeki faaliyetleri ile ilgili olarak şu yorumda bulunmuştur:

Bahsedilen döneme kadar, şüphesiz Osmanlı Devleti'nin hükümrانlığına karşı, özellikle doğu bölgelerinde düşünsel veya fiili birçok Ermeni faaliyeti olmuştur. Ancak bu tür faaliyetlerin hiçbirinde İstanbul Ermeni Patrikhanesinin yer aldığı görülmemiştir. Patrikhane ilk defa bu tarihte böyle bir hareketin içinde yer aldığı gibi, patrik de bu harekete öncülük etmiştir. Ayrıca, muvaffak olunmasa da bu vesileyle Ermeni isteklerinin bir sorun olarak Avrupa diplomasisine, diğer bir ifadeyle uluslararası diplomasiye sızmaya çalışmasının da ilk örneği olduğunu söylemek gerekir.³²

29 Erdal Çetintaş, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler", turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]

30 Halil Özşavlı, "Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/2, (2012), s.258.

31 Erdal Çetintaş, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler", turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]

32 Erdal Çetintaş, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler", turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gerek Rus gerekse Osmanlı tarafı yerel unsurlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Osmanlılar bu savaşta, Acara, Çerkes, Abhaz ve Kürtler'den istifade ederken; Ruslar ise, Ermeniler, Gürcüler, Kürtler, Çerkesler ve Terek Kazakları'ndan destek almıştır.³³ Ruslar bu savaşta Ermenilerden sadece konsolosluk ve Askerî Ataşelik görevlileri olarak yararlanmakla kalmamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'yu işgal için taarruz eden Rus ordusuna Ermeni asıllı General Loris Melikov komuta etmiş, Melikov'un yanı sıra A. A. Ter-Gukasov, İ. D. Lazarev ve N. A. Şelkovnikov gibi çok sayıda Ermeni generalleri Kafkas cephesinde görev yapmıştır.³⁴ Hut, Ermenilerin bu savaşta, "Rus Ermenileri" ve "Osmanlı Ermenileri" olmak üzere, iki taraflı ve birbirini tamamlayan bir desteğinin olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan Kafkasya'da yaşayan Rus Ermenileri, doğrudan Rus ordusunda görev almak suretiyle Ruslara destek olmuştur.³⁵ Bu şekilde bir ayırım, Tokmadjyan'ın çalışmasında da göze çarpmaktadır: "Erivan Ermenileri, Rus ordusuna binlerce araba, at ve deve gönderdiler. Erivan ve Karaklis'te Ermeniler, evlerini Rus birlikleri için bir hastane olarak kullandılar, yaralı Rus askerlerine tıbbi yardım sağladılar. Batılı Ermeniler (Osmanlı Ermenileri), Türk güçleri hakkında istihbarat sağladılar, kılavuz görevi gördüler, gönüllü birlikler kurdular."³⁶ Boy, Ermenilerin 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndaki rolleri ile ilgili çalışmasında, çok sayıda Ermeni'nin, Rus ordusunda savaşmasının Osmanlı aleyhine bir durum ortaya yarattığını, Ermenilerin savaşın en can alıcı noktasında saf değiştirerek Rus ordusu tarafına geçtiklerini ifade etmiştir.³⁷

Ermeniler, savaş sonunda bu hizmetlerine karşılık Çar II. Aleksandr'dan Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ili ile birleştirilmesi, şayet arazi ilhaki olacaksa, Bulgar milletine verilecek olan imtiyazların, Ermenilere de verilmesi ve ele geçirilen topraklar boşaltılacaksa, hükümetten ıslahat için maddî teminat alınması taleplerinde bulunmuştur.³⁸ 13 Şubat 1878'de Çar'a gönderilen bu talep mektubunun sonrasında, o dönemde hala bir Osmanlı subayı olan Stefan Aslanyan Paşa, Ohannes Nurian Efendi ve Revork Rusçukluyan'dan oluşan bir Ermeni heyeti, Yeşilköy'de bulunan Rus orduları Başkomutanı Grandük Nicholas ile görüşerek Rus Çar'ına bağlılıklarını bildirmiştir. Bunun karşılığında Ruslardan, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili bir madde konulmasını talep etmişlerdir. Böylece 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos

33 Davut Hut, "1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) Harbinde Ermeniler", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1877-1878-osmanli-rus-doksanuc-harbinde-ermeniler/> [Erişim Tarihi: 14.08.2019]

34 Ömer Lütfi Taşçıoğlu, "Rusya'nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları", <https://millidusunce.com/misak/rusyanin-osmanli-donemindeki-ermeni-politikalari/> [Erişim Tarihi: 05.08.2019]

35 Davut Hut, "1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) Harbinde Ermeniler", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1877-1878-osmanli-rus-doksanuc-harbinde-ermeniler/> [Erişim Tarihi: 14.08.2019]

36 Vagram Tokmadjyan, "Russko-Turetskiye Voynı i Armyane" https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]

37 Arzu Boy, "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş Birliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (2018), s.

38 Mert Özcan, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9935> [Erişim Tarihi: 19.08.2019]

Antlaşması'nın 16. maddesinde Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları bölgelerde ıslahatların zaman geçirmeden yapılması maddesi yer almıştır.³⁹ Ancak Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın Balkanlarda nüfuzunu artırması ve Kars, Ardahan, Batum ve Bayezit'i alarak İngiltere'nin çıkarlarını tehdit eder hale gelmesi üzerine, İngiliz Hükümeti araya girmiş ve bir başka anlaşma -Berlin Antlaşması- imzalanmıştır. Ermeniler, Berlin Kongresi öncesinde yürüttükleri lobi faaliyetleri ile, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'na Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin ufak bir değişiklikle eklenmesini sağlamıştır.⁴⁰

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yıllarını yaşadığı 19. yüzyılda Rusya ile yaşanan savaşlar devleti oldukça zorlamıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu zor durumdan istifade ederek bilhassa ülkenin doğusundaki şehirlerde faaliyetlerini arttırmıştır. Bu bölgelerde Rusya'nın en büyük destekçisi, Ermeniler olmuştur. Rusların savaşlarda Ermenilerden istifade etmesi yeni bir durum değildir. Ruslar, daha önce de pek çok kez Ermenilerden asker ve ajan olarak istifade etme yoluna gitmiştir. Ruslar, Çar I. Petro zamanında Kafkasya'ya yöneldiklerinde burada Ermenilerin ve Gürcülerin katılımıyla bir mücadele başlatmıştır. Ruslar, daha sonra İran'la yaptıkları savaşlarda da Ermenilerden istifade etmiştir.

Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket etmelerinin nedeni, Müslüman ve üstelik eski gücünü büyük ölçüde yitirmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, Hristiyan Rusya ile ortak dini bağlarıdır. Ancak esas neden, Ermenilerin Rusya'nın desteğiyle kurabileceklerine inandıkları «Büyük Ermeni Devleti» kurma hayalleriydi. Ermeniler, bu gerekçelerle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan savaşlarda Rusların yanında savaşmış; doğrudan savaşlarda asker olarak yer almak veyahut Osmanlı topraklarında Ruslar için ajanlık yapmak suretiyle Rus kuvvetlerine hizmet etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

39 Erdal Çetintaş, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler", turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]

40 Erdal Çetintaş, "19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler", turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]

Kaynakça/References

- AKBULUT, Uğur, “Rusların 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’yu İşgali ve Bunun İngiltere’nin Hindistan Yolu Politikasına Etkisi”, *Yeni Türkiye*, 73, (2015), s.703-720.
- AYKUN, İbrahim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum’un Mahalle be Ova Köylerinden Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SUBAD)*, 14/1, (2019), s.409-421.
- BABİLUNGA, Nikolay, “Russko-Turetskaya Voyna 1806-1812 gg.: Osvobojeniye Bessarabii ot Osmanskogo İga”, *Rusii* 1, (2012), s.62-68.
- BOY, Arzu, “1877-1878’den 1920’ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş Birliği”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (2018), s. 109-132.
- ÇAPRAZ, Hayri, “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, *Belgi*, 3, (2012), s.231-240.
- DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, (2008), s. 307-328.
- HERSİSYAN, M.G., “Armyanskiye Volonteri v Russko-Turetskoy Voynе 1787-1791 Godov”, *İstoriko-Filologičeskiy Jurnal* (Պատմա-փոխադիբախական հանդես), 3, 1979, s. 105-111.
- KARA, Adem, “1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Anadolu’da Alınan Tedbirler”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (2005), s. 115-131.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- NEDİM, İpek, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Türkler*, 13, (2004), s.9-27.
- ÖZŞAVLI, Halil, “Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/2, (2012), s. 243-268.
- ÖZŞAVLI, Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları*, 41, (2012), s.141-190.
- VLADİMİROVNA, Oserskaya Emma, “Rol’ Armyanskikh Političeskiy Partiy v Evolyutsii Natsional’no-Osvoboditel’nogo Dvijeniya Armyan v Osmanskoy İmperii (1878g.-naçalo XX. v.)”, *İstoričeskaya i Sotsial’no-Obrazovatel’naya Mysl’*, 5(10), (2011), s.30-32.

Elektronik Kaynaklar

- AYDIN, Mahir, “Doksanüç Harbi” <https://islamansiklopedisi.org.tr/doksanuc-harbi> [Erişim Tarihi: 10.08.2019]
- ÇETİNTAŞ, Erdal, “19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler”, turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4002 [Erişim Tarihi: 15.08.2019]
- HUT, Davut, “1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) Harbinde Ermeniler”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1877-1878-osmanli-rus-doksanuc-harbinde-ermeniler/> [Erişim Tarihi: 14.08.2019]
- MERT, Özcan, “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9935> [Erişim Tarihi: 19.08.2019]
- TAŞÇIOĞLU, Ömer Lütfi, “Rusya’nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları”, <https://millidusunce.com/misak/rusyanin-osmanli-donemindeki-ermeni-politikalari/> [Erişim Tarihi: 05.08.2019]
- TOKMADJYAN, Vagram, “Russko-Turetskiye Voynı i Armyane” https://inosmi.ru/country_russia/20151210/234746676.html [Erişim Tarihi: 17.08.2019]
- TOKSOY, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Rusya’nın Kafkas Politikası ve Ermeniler”, <https://ekoavryasya.net/duyuru.aspx?did=136&Lang=TR> [Erişim Tarihi: 20.08.2019]